

Türkçemi, parsçamy, arapçamy?

Category: Ertekiler, Kitapcy, Sözler, Türkmen dili

написано kitapcy | 26 январа, 2025

Türkçemi, parsçamy, arapçamy? **TÜRKÇEMI, PARŞÇAMY, ARAPÇAMY?**



Ýakyn Gündogarda onlarça ýurt we halk bardygyna garamazdan medeni taýdanam, syýasy we ykdysady taýdanam sebitde agdyklyk edýän üç halk bar: türkler, parslar, araplar.

Bu üç halk ýüzlerçe ýyllap sebiti dolandyryp geldi, ykbalyny kesgitledi.

Biziň eýýamymyzdan öňki döwürden başlap yslamyň dörän wagtyna çenli Ýakyn Gündogaryň agalyk ediji güýji parslardy.

Emewilerden başlap apbasylaryň soňky döwrüne çenli medeni we syýasy taýdan araplaryň golastynda galan Ýakyn Gündogar 1000-nji ýylyndan başlap gündogardan we demirgazykdan gelýän kese ýerli halkyň basybalyjylykly ýörişine uçrady we gysga wagtlaýyn arakesmelerden daşgaryn müň ýyllap şolaryň tabynlygynda boldy. Bular seljuk-türkmenlerden osmanlylara, teýmiridlerden mamlýuklara, sefewilerden owşarlara we gaharlara çenli dürli dinastiýalardan düzülen türklerdi.

Türkler müň ýylyň dowamynda döwrebap döwlet dolandyryşyndan arhitektura, edebiýatdan sungata çenli örän köp ugurda araplardan we parslardan kän zatlary öwrendi. Şeýlelikde, çarwa türk medeniýeti oturymly arap-pars medeniýeti bilen eriş-argaç bolup ösdi we baýlaşdy.

Taryhçy Ilber Ortaýlynyň ýerlikli belläp geçişi ýaly, gadymy grek-rim siwilizasiýasy we medeniýeti Günbatar üçin nähili rol oýnan bolsa; arap-pars medeniýeti-de biziň üçin şol roly ýerine ýetirdi.

Ilber halypanyň beýleki birnäçe pikirlerini oňlamasam-da, munuň juda ýerlikli kesgitlemedigini aýdasym gelýär.

Meniň bu aýdýanlaryma garşy «Mongoliýadaky Orhon ýazgylaryna näme diýersiň? «Kutadgu-bilig», «Oguznama», «Gorkut ata», «Manas», («Görogly», «Alpamyş»)... ýaly eposlarymyza näme diýjek onda?» diýen ýaly soraglar bilen käbir türkçi we milletçi akymlaryň şobada hüjüme geçjekdiklerinem bilmän duramak.

Dogry, biziň parslardyr araplar bilen ýakyn gatnaşyga geçmezimizden öňem öz dessanlarymyz, dilimiz, urp-adatlarymyz, medeniýetimiz bardy, emma arap-pars medeniýeti bilen tanşyp, biri-birine garylyp-gatylansoň medeniýetimiz has-da baýlaşdy.

Pars medeniýetiniň baýlygyny we düýpsüz umman ýaly çuňlugyny gören seljuk-türkmenler pars döwlet modelini şo durşuna kopiýalap kabul edişleri ýaly, döwlet aparatynyň başyna-da eýranly dana döwlet işgäri Nyzamylmülki oturdypdylar.

Umuman alanda, Ýakyn Gündogaryň, aýratynam Anadolynyň çar künjüne ýaýran we häzirem saklanyp galan arhitektura eserlerini seljuklar diňe arap-pars medeniýeti bilen tanyşandan soň gurup bildi.

Muňa derek arap-pars medeniýetiniň täsirinden çetde galan Gazagystanda we Gyrgyzystanyň demirgazyk sebitlerinde ýa-da Russiýanyň çäklerinde ýerleşen (Tatarystan, Ýakudystan ýaly) türki oblastlarda şuňa meňzeş eserleri görüp bilmersiňiz.

Orta Aziýada ähli taryhy eserler, medreseler, metjitler Ýakyn Gündogar ýurtlaryna seredip duran tarapda – esasanam Özbegistanda, Täjigistanda we Türkmenistanda ýerleşýär. Gadymy türkleriň çykan ýeri bolan häzirki Mongoliýanyň üstünde durup geçeliň. Bu ýurt biziň günlerimizde ykdysadyýet, dil, medeniýet taýdan ýer yüzüniň iň yzagalak sebitleriniň biridir. Eger ýokarda gürrüňini eden türk medeniýetimiz arap-pars medeniýeti bilen eriş-argaç bolup baýlaşmadyk bolsady, onda türk medeniýetiniňem ýagdaýy häzirki mongol medeniýetinden

tapawutly bolmazdy: Juda dar zolaga gysylyp galan medeniýet we örän çäkli sözler bilen gepleşilýän dil.

Häzir eýelik edýän baý söz gorumyz, baý medeniýetimiz üçin arap-pars medeniýetine borçludyr.

Häzir biziň sanap geçjek «Aly baba we kyrk garakçylar», «Leýli-Mejnun», «Şirin-Perhat», «Rüstem Zal», «Müňbir gije», «Ýusup-Züleýha», «Aladdin», «Sindbad», («Hatamtaý», «Babaröwşen, «Muhammethanapyýa», «Zeýnelarap»)... ýaly ertekilerdir halk dessanlarynyň aňyrsy araplardan ýa-da parslardan gelip çykypdyr.

Edil şolar ýaly Ibn Sina, Biruny, Omar Haýýam, Ymam Gazaly, Ibn Haldun, Jelaledin Rumi, Saady Şirazy, Hoja Hapyz, (Ferdöwsi, Rudaky, Lutfy, Enweri, Emir Muizzi, Abdurahman Jami, Keý-Kowus)... ýaly döwrüniň öňdebaryjy şahyrlarynyň, filosoflarynyň, alymlarynyň gelip çykyşy boýunça milleti ýa arap, ýa pars.

Eger şeýle bolýan bolsa, bular biziň medeniýetimiziň aýrylmaz bölegidir.

Öz içimizden, öz ganymyzdan gaýnap çykan Ýunus Emre, Garajaoglan, Pir Soltan Abdal, Alyşir Nowaýy, Magtymguly Pyragy ýaly akyldarlarymyz we şahyrlarymyz medeni baýlygy we edebi çuňlugy taýdan Omar Haýýam, Jelaledin Rumi, Hoja Hapyz ýaly pars şahyrlarynyň ýanyna ýanaşybam bilmez.

Migrant garşydaşlygynyň we gelmişek duşmançylygynyň ýetjek derejesine ýeten şu günüň Türkiýesinde arap-pars medeniýetiniň baýlygyndan we bize goşan goşandyndan söz açmak köp adamyň göwnüne ýaramasa gerek.

Ýöne ýarasa-da, ýaramasa-da, hakykat-a şeýle gadyrdanlar. Häzir türk dilindäki arap-pars sözlerini aýryp zyňsaňyz, takyr meýdan ýaly gurap galan dil bilen başa-baş bolup galarsyňyz.

«Şeý» (zat, närse), «kelime» (söz), «sebäp», «haýat» (durmuş), «dykgat» (üns), «dessan», «kadar» (çenli), «häkimiýet», «magduryýet», «hak», «hukuk», «adalat», «hormat», «mysapyr» (myhman), «dost», «duşman», «imkan» (mümkinçilik) ýaly sözleri gündelik gepleşigiňizden çykaryň bakaly, yzda nämäniň galýandygyny görersiňiz.

Türk dili arap we pars dillerine garanda juda dar galyply dil. Türk dilinde onlarça predmet, hereket ýeke söz bilen aňladylýan bolsa, pars we arap dillerinde her biriniň aýratyn aňladylyşy bar.

Meselem, «ýüz» sözünü alalyň. Ýüz bir jisimiň ýa-da janlynyň

sypatyny aňladyşy ýaly, san hökmünde 100 sanyny-da aňladýar. Edil şonuň ýaly işlik hökmünde ulananymyzda düýbünden başga zady aňladýar. Ýogsam bolmasa başga dillerde her üç many dürli sözler bilen aňladylýar. Türk dilinden şuna meňzeş ýüzlerçe mysal getirmek mümkin.

Türk dili arap-pars dillerinden dar dil bolsa-da, soňky müň ýylyň dowamynda olardan alan sözleri bilen mazaly baýlaşdy.

Soňky 200 ýylda Günbatar dillerinden geçen sözler bilen türk dili indi dünýäniň iň işjeň ulanylýan saýlama dilleriniň birine öwrüldi.

Türk dilinde ýazyp-pozýan biri bolsamam, meniň pikirimçe Ýakyn Gündogaryň iň baý we giň dili pars dilidir. Möwlana Jelaleddin Rumynyň şygrylaryny pars dilinde orginalyndan okanyňyzda (ýa okap bileniňizde) näme diýjek bolandygyma gowy düşünersiňiz.

Türk dilini baýlaşdyrmak üçin we söz baýlygyny çuňaltmak üçin Türküstandaky türki dillerdenem peýdalany bermeli. Sebäp ol ýerlerde örän gadymy döwürlerden bäri ulanylyp gelinýän köp sanly özboluşly türki sözler bar. Meselem, türk dilinde gabat gelmeýän, ýöne türkmen dilinde gündelik durmuşda giňden ulanylýan «ini» we «uýa» sözünü mysal alalyň. Ini – özüňden kiçi erkek doganyňa, uýa – özüňden kiçi gyz doganyňa diýilýär. «Ýelleme» hem şar diýmek. Gazak, özbek, uýgur dilleri ýaly islendik türk dilinde şuna meňzeş ýüzlerçe özboluşly sözler bar.

Ýagdaý şeýle bolýan bolýan bolsa, Türkiýäniň Türk dili guramasy bulary alyp türk diliniň ulanyşygyna saly bermeli. Şeýdenimizde, dilimiz hasam arassalanyp, hasam baýlaşyp, Türküstandaky babadaşlarymyz bilen gatnaşygymyz berkär.

Esedulla OGUZ,

Germaniýaly türkmen žurnalisti.

Sişenbe, 25.06.2024 ý. Türkmen dili